

ÉLETÜNK

Irodalmi, művészeti
és kritikai folyóirat

1996/6-7

tanulmányai ■

Szalay Károly: Plinius halála ■

Jánosy István, Monoszló Dezső
és Pék Pál versei ■

Igazgató-főszerkesztő:
PETE GYÖRGY

Főszerkesztő-helyettes:
FÁBIÁN LÁSZLÓ

Lapterv:
**HARNÓCZY ÖRS,
BOGNÁR JÓZSEF**

ÉLETÜNK
Vas Megye Önkormányzatának
irodalmi,
művészeti és kritikai folyóirata.

Kiadja Vas Megye Közgyűlése.

Felelős kiadó: dr. Pusztai Gyula elnök.

Szerkesztőség: H-9700 Szombathely, Belsikátor 1.

Tel./fax: (94) 313-630. Igazgató-főszerkesztő: Pete György.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és
a Regionális Részvénytársaságok.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt., előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél és a
Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest XIII.,
Lehel út 10/a. 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR egyszámlaszámára: Postabank és
Takarékpénztár Rt. 11991102-02102799.

Előfizetési díj egy évre: 600,- Ft, fél évre: 300,- Ft, egyes
szám ára: 50,- Ft. Megjelenik havonként. Nyomja
az Aqua Kiadó és Nyomda Leányvállalat. Budapest.

Felelős vezető: Lőrinczi Pál

HU-ISSN: 0133-4751

TARTALOM

- JÁNOSY ISTVÁN
Boethius Búcsúja; Az öreg erdész (*versek*) / 513
SZALAY KÁROLY
Plinius halála (*részlet*) / 515
MONOSZLÓY DEZSŐ
Csendélet II.; Találósdi; Eltékozzolhatatlanul?;
Álmélkodás; Lefelé (*versek*) / 526
BUJI FERENC
A számok demokráciája (*esszé*) / 529
ERDELYI ERZSÉBET – NOBEL IVÁN
„Söréttel terített le vízilovat.” / 536
NAGY ATILLA KRISTÓF
Nagy múlt áll előttünk? / 541
PEK PÁL
Kettészelten; Mint a kő; Hátraarc;
Árny a kerten; A dolgok arca (*versek*) / 549
KABDEBÓ TAMÁS
Angol-ír és ír költészet
Magyarországon / 553

- TILKOVSKY LORÁNT
Költők Teleki Pálról / 558
Millecentenáriumi mellékletünk
TÓTH SANDOR LÁSZLÓ
Birodalmak, államok és népek
a IX. századi Kelet-Európában / 571
SZÓKE BÉLA MIKLÓS
A karoling-kori Kárpát-medence
a régészet tükrében / 599
ZOLTÁN ANDRÁS
A magyar-szláv érintkezések
kezdetei és fázisai / 634
VIOLA JÓZSEF
Kafka Margit képmása / 649
FABIÁN LÁSZLÓ
A „bornírt század” / 652
MÓROCZ ZSOLT
Tükör által – homály nélkül / 659
VÍGH KÁROLY
Egy igaz ember életútja / 663
G. KOMORÓCZY EMŐKE
„Nem léteznek méltánytalan helyzetek,
ha vannak méltó emberek” / 666
EGRI ZSOLT
„...levert diófa bánata...” / 670
E számunkat SCHRAMMEL IMRE
kerámiáival illusztráltuk

A magyar-szláv érintkezések kezdetei és fázisai

1. A mai magyar szókincs legnagyobb tömegű idegen eredetű elemét szláv jövevényszavaink képezik. Az ÉrtSz. és a SzófSz. statisztikai feldolgozása azt mutatja, hogy tőszókincsünk 9,36 százaléka szláv eredetű, ami több mint kétszerese török eredetű (4,59%), csaknem kétszerese német eredetű (5, 43%) és megközelíti finnugor eredetű (10, 10%) tőszavaink arányát (Papp Ferenc 1967, 52, 2. táblázat). Mivel a szláv eredetű tőszavak többsége meglehetősen régóta használatos nyelvünkben, egy-egy szláv eredetű tőszó származékaival és összetételeivel együtt többnyire népes szócsaládot alkot, pl. *tiszt*: *tisztel*, *tiszteleg*, *tisztelendő*, *tisztelet*, *tiszteletadás*, *tiszteletdíj*, *tiszteletes*, *tiszteletkör*, *tiszteletlen*, *tiszteletlenség*, *tiszteletpéldány*, *tiszteletreméltó*, *tiszteletteljes*, *tisztelettudó*, *tisztelgés*, *tisztelő*, *tiszteltet*, *tisztos*, *tisztesség*, *tisztességérzet*, *tisztességes*, *tisztességtelen*, *tisztességtudó*, *tiszthelyettes*, *tisztí*, *tisztikar*, *tisztiorvos*, *tisztiszolga*, *tisztjelölt*, *tisztképző*, *tiszttség*, *tiszttségviselő*, *tiszttartó*, *tisztújítás*, *tisztviselő* stb., hogy csak a *tiszt*-kezdetű származékokat idézzük az ÉKSz-ből, eltekintve az *altiszt*, *katonatiszt*, *megtisztel*, *istentisztelet* típusú származékok és összetételek egybegyűjtésétől, ahol a *tiszt* nem szókezdő helyzetben áll. Hasonlóan népes szócsalád alapját képezik például a *barát*, *kormány*, *család*, *ruha*, *drága*, *dolog*, *munka*, *csinál*, *szabad* és sok más régi szláv jövevényszavunk. A szláv eredetű szótövek igen gyakoriak tulajdonneveink körében is. Mivel számos foglalkozás-, méltóság- és népnévből később család-név lett, márpedig ezek között sok a szláv eredetű vagy szláv tőből magyar képzővel alkotott szó, ezért leggyakoribb családneveink jelentős része szláv szótövet tartalmaz: *Kovács*, *Asztalos*, *Mészáros*/*Mensáros*, *Bodnár*, *Kádár*, *Molnár*, *Takács*, *Császár*, *Király*, *Német(h)*, *Horvát(h)*, *Oláh*, *Olasz*, *Görög*, *Szász*, *Lengyel* stb. A keresztnemek közül a névstatisztikák előkelő helyén szerepel a szláv eredetű *László* és a szláv közvetítésű *Miklós*. Helyneveink közül is igen sok tartalmaz szláv szótövet vagy azért mert helynévként készen vettük át a szlávból (*Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrád*, *Szeleste*, *Balaton*, *Rába*, *Rábca*, *Répcse* stb.), vagy azért, mert köznévként vagy személynévként korábban már meghonosodott szláv elemekből magyar névadással keletkeztek (*Szombathely*, *Nagyszombat*, *Dunaszerdahely*, *Bakonyszentkirály*, *Bakonyszentlászló*, *Pest* stb.). A szláv eredetű szótöveknek a magyarban tehát a megterheltségük, igénybevételük is igen magas, szókincsünk jellegzetes és nélkülözhetetlen részét képezik, legtöbbjük olyannyira szervesen beilleszkedett nyelvünk rendszerébe, hogy idegen eredetük nemcsak hogy nem

feltűnő, hanem sokszor alapos kutatást és bizonyítást igényel. A magyar nyelvérzék számára bizonyos szinonimapárok szláv eredetű tagja sokkal magyarosabbnak tűnik, mint a hasonló jelentésű német eredetű szó (*pálinka* : *snapsz*, *galuska* : *nokedli*, *pólya* : *fásli*, *pára* : *dunszt*), nem csoda ezért, hogy a „tótos” szavaink kiszorítására tett kísérletek a nyelvújítás korában kudarcot vallottak (Hadrovics László 1992, 104–105).

2. A szláv elemeknek nyelvünbe való ily mértékű beágyazódottsága miatt nem véletlen, hogy kutatásuk kezdete egy szláv (dalmáciai horvát származású, humanista polihisztor, Verancsics (Verantius) Fausztus (1540–1617) nevéhez fűződik, aki 1595-ben Velencében megjelent ötnyelvű szótára (Dictionarivm qvinque nobilissimarvm Evropae lingvarvm, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Vngricae) 118–123. lapján 305 horvát–magyar szóegyeztést közöl, amelyek magyar párja szerint a horvátból került a magyarba („Vocabula Dalmatica quae Vngari sibi vsurparvnt”). Ezek többségéről ugyan nem bizonyítható, hogy éppen a horvátból kerültek volna a magyarba, mégis meglepően sok köztük a későbbi tudományos kutatás által is megerősített szláv eredetű szó (pl. *ablak*, *abrak*, *ábrázat*, *abroncs*, *abrosz*, *acél*, *apáca*, *asztag*, *asztal*, *bab*, *bába*, *barát*, *barlang*, *bélyeg*, *beszéd*, *beszél*, *bodza*, *bolha*, *borda*, *borostyán*, *borotva* / *beretva*, *borotvál*, / *beretvál*). Az ábécé első két betűjével kezdődő alapvetően helyes egyeztetéseket idéztük a RMGL alapján; erre a tartományra csupán két helytelen (*aszú*, *bírság*) és egy bizonytalan (*bot*) egyeztetés esik, továbbá az szorul pontosításra, hogy a *beszél* és a *borotvál* / *beretvál* nem a megfelelő szláv igék átvételei, hanem az átvett főnevek magyar származékai. A szláv–magyar nyelvhasználat korai szakaszának történetét Gáldi László (1955 és 1956) írta meg.

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak modern értelemben vett tudományos vizsgálatának elindítója is szláv tudós, a szlovén Franz Miklosich (1813–1891) volt. Szótárszerű feldolgozása (Die slavischen Elemente im Magyarischen, Wien, 1871; Wien und Teschen, 1884) a maga korában annyira hiánypótló munkának bizonyult, hogy magyarra is lefordították és 11 folytatásban közzétették a Magyar Nyelvőr 1982. évi 11. kötetében. Miklosich korszakalkotó tudós volt a szláv összehasonlító nyelvtudomány terén, vitathatatlan tekintélye hosszú időre rányomta bélyegét e tárgykör hazai kutatására is. Magyarul azonban nem tudott, ezért forrásai sokszor félrevezettek, 956 szót tárgyaló anyagának körülbelül egyötöde téves (Kniezsa István, 1958, 78). Műve kiváltott ugyan dilettáns támadásokat is (pl. Baloghy Dezső, 1887), jelentősége mégis abban áll, hogy hibáival mintegy kiprovokálta a magyar tudományos szlavisztika kialakulását (vö. Zoltán András 1992), amelynek hosszú időre legfontosabb kutatási területe a szláv–magyar nyelvi kölcsönhatások feltárása lett.

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatásában kimagasló eredményt elért hazai szlavisták sorát Asbóth Oszkár (1852–1920) nyitja meg, aki 1881-ben lett a szlavisztika professzora a budapesti egyetemen. Számos szófejtése (SzlBibl. 27–31) mellett felvetette szláv jövevényszavaink rétgződésének a kérdését (1907) és részletesen foglalkozott a magyar keresztény terminológia szláv elemeivel (1884). Őt követte Melich János (1872–1963), aki a teljesség igényével kezdett hozzá szláv jövevényszavaink feldolgozásához, de Szláv

jövevényszavaink c. munkájának csak az első kötete készült el (1. rész: Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1903; 2. rész: A magyar nyelv keresztény terminológiája. Bp. 1905). Melich még két további kötetet tervezett, az egyik szláv jövevényszavaink teljes szótára, a másik hangtani feldolgozásuk lett volna. Torzóban maradt a Gombocz Zoltánnal közösen indított hatalmas vállalkozása, a Magyar etymológiai szótár (1919–1944) is, amely természetszerűleg a szláv eredetű szavak részletes tárgyalását is lehetővé tette volna, de mindössze a *geburnus* címszóig jutott el. Igen jelentős szláv anyagot tartalmaz A honfoglaláskori Magyarország c. könyve is (Bp. 1925–1929). Számos szláv eredetű szó és név megfejtése található folyóiratokban megjelent kisebb terjedelmű írásaiban is (SzlBibl. 82–88).

Szláv jövevényszavaink etimológiai szótárát végül Kniezsa István (1898–1963) alkotta meg A magyar nyelv szláv jövevényszavai című munkájának I. köteteként (1–2. rész, Bp. 1955, ²1974 = SzlJsz.). A tervezett, de sajnos már el nem készült II. kötet tartalmáról Kniezsa István az I. kötet bevezetésében a következőket írja: „A magyar nyelv szláv jövevényszavai kutatásának részletes történetét, az eddigi vélemények általános jellemzését és kritikáját csak e munka második kötete fogja tartalmazni, vagyis az, amely a szláv jövevényszavak hangtanával, szóképzésével, a szláv jövevényszavak rétegeinek kérdésével, szláv és magyar társadalmi háttérével és még néhány egyéb részlettel fog foglalkozni” (SzlJsz. 3). Az elkészült I. kötet azonban önmagában véve is a szláv jövevényszavainkra vonatkozó eddigi kutatások legteljesebb kritikai összefoglalása, „amelyben a szerző az egész korábbi szakirodalom kritikai megrostálásával és számtalan forrásmunka felhasználásával sikeresen választotta el egymástól a biztosan szláv eredetű anyagot a bizonytalantól és a biztosan nem szlávtól”, s így minden további kutatás kiindulási pontjává vált (Hadrovics 1989, 24). Az 1. rész tárgyalja a biztosan szláv eredetű szavakat, ezek száma 1252, ebből 484 a köznyelvi, 694 a tájnyelvi és 74 az elavult szavak száma (Kiss Lajos 1968, 15). A 2. rész csaknem 400 kétes eredetű szót vizsgál; ezek egy részének szláv eredete valószínű ugyan, de kifogástalanul nem bizonyítható. Ugyancsak a 2. részben kapott helyet több mint 400 olyan szó, amelyet korábban valaki – többnyire Franz Miklosich, Munkácsi Bernát és Simonyi Zsigmond (Mariánovics Milán álnéven) – szláv eredetűnek tartott, de ezt a későbbi kutatás egyértelműen cáfolta (SzlJsz. 18–21).

Igen jelentőset alkotott Kniezsa István a helynévkutatásban is, amelyet a településtörténet szolgálatába állított. A honfoglalást közvetlenül követő korszakra nézve nélkülözhetetlen Magyarország népei a XI. században című terjedelmes tanulmánya (1938). A szláv eredetű helynevek vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon kaj-horvát-szlóven jellegű délszláv volt (1952).

Ma is Kniezsa István fenti munkája (SzlJsz.) nyújtja a legátfogóbb képet szláv jövevényszavainkról, bár megjelenése óta számos további szavunkról bizonyult be, hogy szláv eredetű. Különösen sok új szláv szófejtéssel gazdagította etimológiai irodalmunkat az elmúlt évtizedekben Hadrovics László, Kiss Lajos és Gregor Ferenc (vö. SzlBibl.); Kiss Lajos számos jövevényszó-tanulmánya mellett külön kötetben feldolgozta a szláv hatás rejtettebb, de a

jövevényszókénál nem kevésbé fontos megnyilvánulását, a szláv mintára képzett tükörszavakat és tükörjelentéseket (1976). Az újabb kutatási eredmények részben beépültek már a magyar szókincs eredetét összefoglalóan bemutató újabb nagy szótárakba (TESz., EWUng.; FNESz.).

3. Mint már utaltunk rá, szláv jövevényszavaink mennyisége messze meghaladja minden más ismert nyelvből átvett szavaink számát. E kétségtelen tény jelentőségét Melich János (Nyelvünk szláv jövevényei. Bp. 1910 [MNyTK 13], 31) óta azzal szokás kisebbiteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (orosz, bolgár, szerbhorvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakorolt nagyobb hatást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került. Hasonlóan vélekedett Kniezsa István is: „A magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes szláv hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az őszlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban. Ezért tehát voltaképpen nem is szláv, hanem külön tót, orosz, szerb, horvát, bolgár, illetve szlovén hatásokról kellene beszélnünk.” Ugyanakkor rögtön hozzáteszi: „Az anyag természete azonban a legtöbbször ezt a széttagolást nem teszi lehetővé. Egyes esetekben meg tudjuk ugyan mondani, hogy bizonyos szó például csak bolgár lehet, mint pl. a *mesgye*, *mostoha*, *rozsdá*, vagy pedig szerb, mint a *gatyá*, *parittyá*, *kótyvetye* és a *paprika* szavaknál, túlnyomó többségénél azonban igen kevés támpontunk van arra vonatkozólag, vajjon a szó északról vagy délről került-e a magyarba” (Kniezsa István, Magyar-szláv nyelvi érintkezések: A magyarság és a szlávok. Szerk. Szekfű Gyula. Bp. 1942, 178). Szinte ugyanez olvasható Bárczi Gézánál (A magyar nyelv életrajza. Bp. 21966, 116) is: „... azok a szavak, amelyeket összefoglalóan szlávoknak nevezünk, különféle szláv nyelvek között oszlanak meg. A honfoglaló magyarság elszórt szlovén, szerb-horvát, bolgár és szlovák lakosságra települt rá, vagy településének határain ugyanezekkel a szláv népekkel érintkezett. Valamennyitől szép számmal vett át szavakat, amint-hogy később, amikor hatalmi helyzete és már fejlettebb műveltsége különös tekintélyt adott neki a Duna medencéjében, valamennyinek adott bőven a saját szókészletéből. Gyakran azonban nemcsak igen nehéz, de lehetetlen eldönteni, hogy egy-egy szlávra valló szó melyik szláv nyelvből származik.” Ez a felfogás érvényesül, ha némileg tompítva is, Kiss Jenő legújabb összefoglaló munkájában (A magyar nyelv: A magyarságtudomány kézikönyve. Szerk. Kósa László. Bp. 21993, 111) is: „A szláv jövevényszavak közül a legtöbb a horvátból és a szlovénból származik, kevesebb a bolgárból, a szlovákból és a csehből, valamint az ukránból. A jövevényszavak zöme a XI–XII. században került át a magyarba. Később a magyar is egyre nagyobb szerephez jut mint átadó nyelv.”

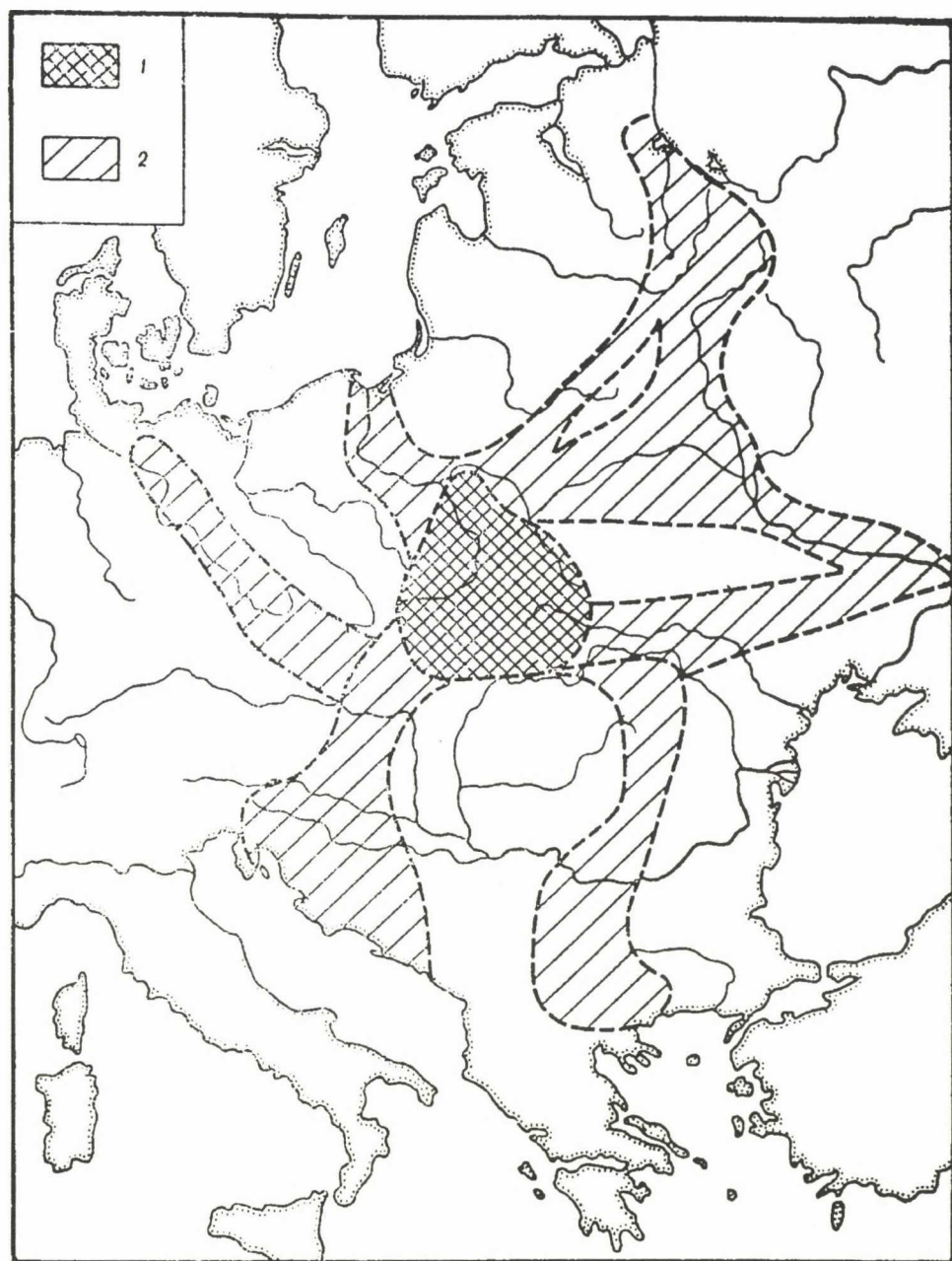
Nem kétséges, hogy régi szláv jövevényszavaink többsége a honfoglalás körüli időkben került be nyelvünkben. Kérdéses azonban, hogy a IX–X. század fordulóján beszélhetünk-e már a mai értelemben vett egymástól jól megkülönböztethető, véglegesen elkülönült szláv nyelvekről. Vessünk ezért egy pillantást a szláv nyelvek eredetére és a magyar honfoglalás körüli állapotára.

4. Az indoeurópai nyelvcsaládon belül a szláv nyelvek a balti nyelvekhez (litván, lett, óporosz) állnak a legközelebb, ezek közül is a balti nyelvek nyugati ágához, amelyet a már kihalt, csak nyelvemlékekből ismert óporosz képvisel. A szláv alapnyelv, az ősszláv ezek szerint később különült el a nyugatbaltitól, mint a nyugatbalti a keletbaltitól (litván, lett). Ilyen értelemben az ősszláv a rendkívül archaikus balti ág leánynyelvének tekinthető. A nyugatbalti és az ősszláv elkülönülését a Kr. e. VII. századra teszik (V. V. Martynov), bár a szlávok és a baltiak egész ismert történetük során mindig egymás szomszédságában éltek, így öröklött közös vonásaik mellett újabb keletűeket is kifejleszthettek. Mindenesetre éles különbség a két nyelv között még sokáig nem lehetett, mert nem sikerült kimutatni régi szláv jövevényszavakat a baltiban és viszont. Valószínű, hogy a balti és a szláv még a Kr. u. első századokban is egymásba átmenő nyelvjárások láncolatát alkotta a Balti-tengertől a Kárpátok északi lejtőig, amely terület déli részén, a Visztula felső folyásától a Dnyeper középső folyásáig terjedő viszonylag keskeny sávon alakul ki a Kr. u. V–VI. század fordulójára az a nyelv, amelyet ősszlávnak nevezhetünk, mert már markánsan különbözött a baltitól. A szlávok tehát mint önálló nép viszonylag későn jelennek meg a történelem színpadán; első biztos említésük az írott forrásokban a VI. század közepéről való (Iordanes). A Kr. u. 500 körül kezdődő szláv expanzió okait sokan valamiféle demográfiai robbanásban látják, mert míg például a germán népek e korban gyakran teljesen megváltoztatták székhelyeiket, a szlávok eredeti lakóhelyeiket megtartva az új területeket népszaporulati feleslegükkel szállták meg (K. Horálek, Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Bp. 1967, 45). A szlávok azonban a VI–VII. század folyamán olyan hatalmas területeket szálltak meg viszonylag rövid idő alatt az Elba és a Don, Novgorod környéke és a Pelloponészosz között, hogy erre a demográfiai robbanás önmagában aligha szolgálhat magyarázattal.

Lehet, hogy éppen a szláv nyelv belső fejlődése ad erre a kérdésre elfogadhatóbb magyarázatot. Az ősszláv ugyanis számos olyan innovációval különül el a konzervatívabb baltitól, amely arra utal, hogy a szláv expanzió annak köszönhető, hogy a szlávok viszonylag rövid idő alatt nagy létszámú, eredetileg nem szlávul, hanem különböző, részben ismeretlen nyelven beszélő népeiséget asszimiláltak.

Ennek következtében a szláv szótagstruktúra messzemenő egyszerűsödésnek indult: az ereszkedő diftongusok monoftongizálódtak ($au > \bar{u}$, $ei > \bar{i}$, $ai > \bar{e}$), ennek következtében – rendszerbeli disszimilációval – az egykori indoeurópai és balti \bar{u} -ból y lett, a szóvégi mássalhangzók lekoptak, a mássalhangzócsoporthoz a szó belsejében is egyszerűsödtek, a magánhangzó + n , m kapcsolatokból φ , ξ nazális magánhangzók alakultak ki, végső soron az ősszlávból olyan nyelv lett, amely csak nyílt, vagyis magánhangzóra végződő szótagokból állt. Ez a primitív szótagstruktúra (gondoljunk a gyermeknyelvi, csupa nyílt szótagokból álló *mama*, *papa*, *baba*, *dada* szavakra) egyúttal rendkívül alkalmassá tette a szlávot arra, hogy mindenütt, ahol elterjedt, közvetítő nyelvvé váljék, afféle közép- és kelet-európai *lingua franca*-vá, amely egyrészt könnyen elsajátítható, másrészt beszélői a térség összes országában jelen vannak és nyelvi közvetítőként alkalmazhatók.

A szlávok VI–VII. századi széttelepülése (1. a mellékelt vázlatot) ter-

Карта I. Распространение и концентрация гидронимов общеславянского типа:

1 — область наибольшей концентрации; 2 — ареалы позднейшего распространения

mészetesen együtt járt bizonyos nyelvjárási differenciálódással. Ugyanaz a nyílt szótagra való törekvés egyes nyelvjárásokban a korábbi ősszláv *bārda* 'szakáll' szót (vö. ném. *Bart*) *brada*-vá, másutt *broda*-vá, megint másutt *boroda*-vá alakította. Ezek és az ehhez hasonló, közös indítékú változások azonban egyrészt nem egy-egy leendő szláv nyelvre, hanem azok egész csoportjaira terjedtek ki, keresztül-kasul szabdalva a szláv nyelvterületet, másrészt egyes perifériákat (poláb, kasub) nem értek el. A korai, többnyire rövid életű és változó területű szláv államok nem nyelvjárási határok mentén jöttek létre, hanem egy vagy több, egymástól jellegzetesen különböző nyelvjárásterületre terjedtek ki (pl. a Kijevi Rusz a többi keleti szláv nyelvjárástól markánsan elütő ónovgorodival), vagy egy viszonylag egységes szláv nyelvjárásterületen több állam osztozott (pl. Bulgária és Bizánc – gyakran változó határokkal). Nem voltak meg tehát ekkor (a IX–X. század fordulóján) az állami keretei sem annak, hogy – egy ősszláv nyelvjárás vagy nyelvjárás-csoport valamely központ körül önálló nyelvvé alakuljon. Ha egy nyelv felbomlása akkor következik be, amikor nem képes már az egész nyelvterületre érvényes innovációkat végrehajtani, akkor – N. S. Trubetzkoyjal egyetértve – az ősszláv kor végső határát az utolsó közös szláv innovációban, a jerek (*ъ ѣ*) kiesésében, illetve (bizonyos pozíciókban) megváltozásában kell látnunk, amelyre a szláv nyelvterületen a X. század végétől a XII. század végéig került sor (legkésőbb északkeleten, az északi nagyoroszban), de mindenképpen a magyar honfoglalás után. *A magyar honfoglalás idején tehát nem beszélhetünk még mai értelemben vett, önálló orosz, szlovák, szlovén, szerbhórvát, bolgár nyelvekről a Kárpát-medencében és környékén, hanem csupán késői ősszláv dialektusokról.* Ezek rendelkezhetek olyan vonásokkal, amelyek később egyik vagy másik (vagy egyszerre több) szláv nyelvet jellemeznek majd, de ezek a nyelvjárási különbségek a kölcsönös megértést még az egymástól viszonylag távol élő szlávok között sem akadályozták. Ezt példázza többek között az első szláv irodalmi nyelv, az óegyházi szláv (ószláv) létrejötte és korai története. Ezt a nyelvet ugyanis *morvaországi* használatra hozta létre 863-ban a *szaloniki* görög testvérpár, Konstantín (Cirill) és Metód. Maga a felkérés és annak teljesítése abból az adott korban (a magyar honfoglalás előestéjén) evidensnek tekintett tényből indult ki, hogy a macedóniai és a morvaországi szlávok ugyanezt a szláv (slověn ѡскъ) nyelvet beszélik. A Metód-legenda szerint éppen azért esett a szaloniki testvérekre a választás, mert „a szalonikiek mind tisztán beszélnek szlávul” („selunjane v’si Čisto slověn’sky besědujut”). A testvérpár e nyelvjárás ismeretében sikerrel működött Morvaországban és Pannóniában, majd Metód halála (885) után a Morvaországból elűzött tanítványaik révén ez az eredetileg ómacedoszláv nyelvjárási alapú irodalmi nyelv minden nehézség nélkül válik a bulgáriai szlávok és részben a horvátok, majd később a keleti szlávok (988) és a szerbek irodalmi nyelvvé. Ugyanerre a nyelvjárási, de még nem nyelvi tagolódásra mutat néhány olyan viszonylag késői jövevényszó sorsa, amelyet a szlávok valamely peremvidékükön vettek át szomszédaiktól, de gyorsan elterjedtek az egész szláv nyelvterületen, mégpedig úgy, hogy eközben automatikusan az illető nyelvjárásra jellemző hangalakot öltöttek. Így például a Nagy Károly nevéből (*Karl*) nyilván még uralkodása idején (768–814) valahol a nyugati periférián átvett szó éppúgy *kral’*, *krol’*, *korol’* típusú változatokat eredményez a különböző szláv nyelvcsoportok-

ban, mint a fentebb említett, de az indoeurópaiból örökölt *bārda* (egy *kral'* típusú szláv alakból származik a magyar *király*); az óbajor *karmala* 'lázadás' *kramola* alakban honosodik meg a csehben és a délszláv nyelvekben, de *koro-mola* alakban is megtalálható az óorosz évkönyvekben (egy *kramola* típusú alakból képzett *kramoliti* ige szolgált a magyar *káromol* alapjául, vö. Hadrovics László: NytudÉrt. 50. sz. 24); a Balkánon az albánból kölcsönzött *kračun* 'téli napforduló', (egyes helyeken) 'karácsony' szót az ónovgorodi nyelvjárásban *korocun* alakban látjuk viszont (a déli szlávból származik *karácsony* szavunk, vö. Zoltán András: Benkő-Emlékkönyv 1991, 664–670).

Összefoglalóan tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a honfoglalás korában és a honfoglalást követő egy-kétszáz évben, vagyis a szláv–magyar érintkezések legintenzívebb szakaszában a szlávok még egy nyelvjárásilag ugyan tagolt, de nagyjából egységes, ráadásul mind saját maguk, mind a külső megfigyelők által egységesnek tekintett nyelven beszéltek, vagyis az a tény, hogy gyakran nem dönthető el, hogy egyes régi szláv jövevényszavaink mely szláv nyelvből kerültek a magyarba, nem kutatási módszereink hiányosságából, hanem az anyag természetéből adódik: a IX–XI. században nem is voltak még kialakulva az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ósszláv nyelvjárások közé ékelődött.

5. Amint azt a mellékelt térképvázlat is mutatja, a szlávok a VI–VII. században két különböző útvonalon jutottak le a Balkán-félszigetre, az egyik keletről, a másik nyugatról került el a Kárpát-medence központi területeit. A két szláv hullám a Balkánon összekeveredett, így a Kárpát-medence központi részeit már az avar korban szláv gyűrű vette körül. A IX. században ez a gyűrű már több betüremkedést mutat: szláv régészeti lelőhelyek és régi szláv helynevek találhatók a Dunántúlon, az Alföld déli részén, Erdélyben, a Dunának a Dunakanyarig terjedő szakaszától és az Északi-középhegységtől északra (1.: Magyarország története I/1. Bp. 1984.26. sz. térkép). Ennek következtében a honfoglaló magyarság nem csupán a peremvidékeken került szomszédságba a szlávokkal, hanem az ország belső területein is. Ez azt jelenti, hogy a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a honfoglalást követő egy-két évszázadban egyszerre voltak szubsztrátum jellegűek és marginálisak. A szubsztrátum jellegű érintkezésnek köszönhető az, hogy régi szláv jövevényszavaink többsége nem kötődik a magyar nyelvterület valamely körülhatárolható részéhez, tehát nem tájszó, hanem az egész nyelvterületen közkeletű szó *barát, dolog, gerenda, gomba, lanka, rend, tompa* stb.). Ezzel egyidejűleg léteztek a nyelvhatáron a marginális kapcsolatok is, az ily módon nyelvünkbe került szláv szavak száma azonban jóval kisebb. Ezek közé tartozik például a *vajda*, amely kezdetben csak Erdélyhez kötődő méltóságnév volt. Meg kell említeni, hogy ilyen marginális szláv–magyar kapcsolatok már korábban, a honfoglalás előtt is voltak.

A magyarok és a szlávok érintkezése még a délorosz steppén kezdődött. Mohamedán források szerint a magyarok a IX. században a közelükben élő szlávoktól élelmiszerekből álló adót szedtek, a szlávok közül foglyokat ejtettek, akiket rabszolgának adtak el a bizánciaknak. Gyanítható, hogy néhány régi szláv jövevényszavunk honfoglalás előtti, nagy biztonsággal azonban ez csak néhány szóról állítható *szégye, tanya; terem; lengyel*).

Régi szláv jövevényszavaink legnagyobb tömege tehát szubsztrátum jellegű nyelvi kontaktusok eredménye, mintegy nyelvi örökség azok után a szlávok után akiket a magyarság a Kárpát-medencében a X–XI. században nyelviileg asszimilált. Ebbe a legrégebbi rétegbe tartoznak kétségtelenül (a nyelvemlékeinkben való felbukkanásuk időpontjától függetlenül) azok a szavak, amelyek a magyarban a szlávban még meglévő nazális magánhangzókat (*ę* *o*) tükrözik, ezek ugyanis a környezetünkben élő szlávok nyelvében legkésőbb a XI. században elvesztették a nazális rezonanciát és nyelvenként különböző módon egyszerű magánhangzókká váltak. Ilyenek például: *csom-bor*, *donga*, *dorong*, *galamb*, *gomba*, *gerenda*, *goromba*, *göröngy*, *konkoly*, *konc*, *korong*, *lencse*, *lanka*, *munka*, *péntek*, *parancsol*, *porond*, *pisztráng*, *rend*, *rombol*, *szombat*, *szomszéd*, *szent*, *szerencse*, *tompa*; a helynevek közül: *Berente*, *Dombó*, *Dombró*, *Zombor* stb. Ugyancsak a legrégebbi rétegbe tartoznak azok, amelyekben a szláv *c* hang helyén a magyarban *cs*-t vagy *t*-t találunk, vagyis a magyar *c* megjelenése előtt kerültek nyelvünkbe: *cser*, *cserje*, *csép*, *császár*, *cséve*, *cső*, *német*; helynevek: *Babót*, *Marót*. Mivel a X–XI. században mind a szláv, mind pedig a magyar hangrendszer átalakulóban van, például a szlávban eltűnőben vannak a nazális magánhangzók, a magyarban pedig meghonosodóban van a *c*, vannak egyrészt nazális nélkül átvett kétségkívül régi jövevényszavak, mint például a *mészáros* (de személynévként *Menszáros* is), a *kenéz* (ennek a családjába tartoznak a *Kanizsa*, *Kenese* helynevek is) vagy a *pénz* (a korábbi *penez*-ből), másrészt néhány régi szláv jövevényszavunkban a szláv *c*-nek már a magyarban is *c* felel meg: *acél*, *kóc*, *Beszterce*. A magyar szóvégi ún. sorvadó magánhangzók (*i*, *y*, *u*, *ü*) lekopása körülbelül egyidejűleg történik a szláv jerek (*ъ* *и*, *ъ* *u*) eltűnésével a szóvégeken és a többi ún. gyenge helyzetben, ezért a magyar hangváltozás magával sodorhatott olyan szóvégi szláv magánhangzókat is, amelyek a szlávban egyébként nem lettek volna pusztulásra ítélve, például az *olasz* < szláv *ulasz* (ez annak a *vlach* névnek a többes száma, amelynek egyes számú alakjából az *oláh* származik, *ret(e)k*, < szláv *retky* (< *redbky*), másrészt – mivel a magyar hangváltozás csak a szóvégeket érintette – nem szóvégi helyzetekben a magyarban megőrződhetek a szláv jerek olyankor is, amikor helyzetüknél fogva a szlávban később kiestek: *molnár* < szláv *mъlynar* (vö. pl. szerb–horvát *mlinar*, szlovák *mlynár*), *pecér* < szláv *pъsarъ* (a szó eredeti jelentése 'kutyagondozó' volt, vö. szerbhorvát *psar*, szlovák *psiar*).

A jerek kieséséig a szláv nyelv, mint láttuk, csupa nyílt szótagokból állt, a szótagzáró magánhangzót azonban több mássalhangzó is megelőzhette, ami a magyarban különösen szó elején sokáig szokatlan volt, ezért a szó eleji mássalhangzó-torlódásokat a szláv eredetű szavakban – más (latin, német, francia stb.) korai jövevényszavainkhoz hasonlóan – a magyar feloldotta. Ez történt hangbetoldással (*brazda* > *barázda*, *klas* > *kalász*, *kračun* > *karácsony*, *kral'* > *király*), magánhangzó-előtéttel (*stol* > *asztal*, *stog* > *asztag*, *strecha* > *eszterha*) vagy a szókezdő mássalhangzó-csoport egyszerűsödésével (*svet* > *szent*, *svobod* > *szabad*, *stoklas* > *toklász*, *stobor* > *szobor*; e köztismert példakon kívül ide tartozik szerintünk még: *styd(iti)* > *szid*, *styděnje* > *szégyen*). A korai szláv jövevényszavakat is érintette a két egymást követő nyílt szótag esetén a második magánhangzójának a kiesése (*malina* > *málna*, *palica* > *pálca*, *slama* > *szalama* > *szalma*, *srede* > *szeréda* > *szerda*, *sluga* > *szuluga* > *szolga*).

Hatott a korai szláv jövevényszavak hangalakjának alakulására a magyar magánhangzó-harmónia is, a vegyes hangrendű alakok a magyarban kiegyenlítődték, néha egyszerre két irányban is *čeljadъ* > *család* és *cseléd*, a jelentések későbbi elkülönülésével), általában azonban a szláv szó hangsúlyos magánhangzójához történt az igazodás *oběd* > *ebéd*, *četa* > *csata*, *solnica* > *szelence*). Ezek és néhány más, a korabeli magyar hangrendszerhez való igazodás kényszeréből adódó hangváltozás közül egy-egy szláv eredetű szóban több is érvényesülhetett párhuzamosan, ezért egyes esetekben a magyar szó hangalakja szláv előképétől már meglehetősen eltér (pl. *črěslo* > *csoroszlya*, *služba* > *szolozsma*).

A lehetséges szláv nyelvi előképek valószínűsítésekor nemcsak a szláv és a magyar hangváltozások időbeli egymásutánját, hanem térbeli különbségeit is figyelembe kell vennünk. Az *y* > *i* változás például délnyugaton (a mai horvát és szlovén nyelvterületen) már a IX. században megkezdődik, de délkeleten (a mai bolgár területen) csak a XIII., északnyugaton (a mai cseh és szlovák nyelvterületen) pedig csak a XIV–XV. századra fejeződik be, tehát a magyarországi szlávoknál mindkétfele kiejtéssel számolni kell a X–XII. században. Igaz, hogy az *y*-ből a magyarban is *i* lett, de az egykori *y*-vel való átvétel nyomát őrzi a magyar az ilyen szavak vegyes hangrendű voltában *vydra* > *vidra*, *pyrъ* > *pir-os*). Átkerülhetett ugyanaz a szláv *tő* *y*-vel és *i*-vel is: *styd(iti)* > *szid(ok)*, de *styděnije* > *szígyen* ~ *szégyen*.

A honfoglaláskor a magyarság által itt talált szláv lakosság tehát nem egy egészen egyforma nyelvjárást beszélt. Régi jövevényszavaink és korai szláv helyneveink alapján legalább két nyelvjárás különböztethető meg. Az egyiket pannóniai szlávnak nevezhetjük, mert átmenetet képezett a kaj-horvát-szlovén és a morva-szlovák között, de egyikkel sem azonosítható teljesen; e szláv nyelvjárás beszélői teljes egészében beolvadtak a magyarságba, nyelvjárásuk főbb jellemzői csak a magyar nyelv szláv jövevényszavaiból következtethetők ki. Ez a nyelvjárás megőrizte az ősszláv *dl* hangkapcsolatot, akárcsak a szlovák és részben a szlovén (ez a magyarban *ll*-ként tükröződik: *vidla* > *villa*), az ősszláv szókezdő *ār*-, *āl*-, hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt *ro*-, *lo*- lett, ami a magyarban rövid *ra*-, *la*-ként tükröződik (*rob* > *rab*, *robota* > *rabota*, *rokytje* > *rakottya* ~ *rekettye*, **lodyka* > *ladik*) ; ez a vonás a pannóniai szlávot az északi szlávhoz, vagyis a szlovákhoz közelíti); az ősszláv *tj*, *dj* hangkapcsolatok a szerbhorvát *č*, *č*-hez hasonlóan hangozhattak, a magyarban *ty/cs*, *gy* hangokat eredményeztek *kŕtja* 'ház' > *kuća* > *kutya* 'kunyhó', *pŕtja* > *praća* > *parittya*, *lętja* > *lęća* > *lencse*, *sŕętja* > *sŕęća* > *szerencse*; *medja* > *međa* > *megye*, *rŕdja* > *r[ŕ]đa* > *ragya*). A másik szláv nyelvjárásban az ősszláv *dl* hangkapcsolatból *l* lett, akárcsak a legtöbb déli és keleti szláv nyelvjárásban (a szlovén és az északi nagyorosz kivételével), és ez az *l* a magyarban rövid *l*-ként jelentkezik (*zobadlo* > *zobalo* > *za[o]lla*, *nosidlo* > *nosilo* > *nyoszolya*). Az ősszláv szókezdő *ār*-, *āl*- hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt itt *ra*-, *la*- alakult, mint az összes déli szláv nyelvjárásban, s ez a magyarban *rá*-ként tükröződik (a *la*-ra nincs példánk; *raz-sad* > *rasad* > *rásza* 'palánta', *rast* > *rászt* 'lépduzzadás'). Az ősszláv *tj*, *dj* hangkapcsolatokból ebben a nyelvjárásban *št*, *žd* lett, akárcsak az óegyházi szlávban és a mai bolgárban (*nitji* > *ništi* > *nyüst*, *matjecha* > *maštecha* > *mostoha*; *medja* > *mežda* > *mezsgye*, *rŕdja* *rŕžda* *rozsdá*). A *tj*-hez hasonlóan fejlődött az ősszláv

ktb hangkapcsolat is (*pektb* > *peštb* > *pest* 'kemence, barlang'). Ez a bolgáros jellegű déli szláv dialektus a helynevek tanúsága szerint nemcsak a délkeleti perifériákon, hanem az ország központi vidékein (a Budai-hegységtől a Bükig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől az Ipoly völgyéig) volt elterjedve. Az e nyelvjárást beszélő szlávok a honfoglalást követően részben a magyarságba, részben pedig északabbra vonulva (szorulva?) a szlovákságba olvadtak be. Ez egyrészt magyarázatot ad a középszlovák nyelvjárások egyes déli szlávos jegyeire, másrészt azokra a magyar tájszavakra, amelyek a szlovákkal szomszédos magyar nyelvterületen vannak elterjedve, de szláv előképük magából a szlovákból nem, hanem csak a déli szláv nyelvekből mutatható ki (ilyen pl. az említett *rásza* 'palánta'), ugyanakkor választ ad arra is, hogy egyes bolgáros jellegű szláv jövevényszavaink miért terjedhettek el az egész magyar nyelvterületen.

Ha egyet kell értenünk is azzal az egyébként rendkívül észszerű nézettel, hogy a magyaroknak teljesen felesleges lett volna a szomszédba menni olyan szláv jövevényszavakért, amelyeket az itt talált szlávoktól is átvehettek (1. Jevgenij Chelimskij munkáit), minden korai szláv jövevényszavunk mégsem magyarázható a szláv szubsztrátummal. A középeurópai kulturális és politikai erőterbe került magyarság természetesen nem csak az itt talált szlávssággal, hanem a közelebbi-távolabbi szláv népcsoportokkal is érintkezésbe került (az ún. „kalandozások” során még az azóta már eltűnt Elba menti szlávokkal, a polábokkal is). A szláv szubsztrátum az ország belső területein és szláv szomszédság a peremvidékeken széles körű szláv–magyar kétnyelvűséggel járt, ami oda vezetett, hogy a magyarság a kezdetekben a nem szláv külvilággal is elsősorban szlávul érintkezett és a külvilág számára is szláv nyelvi közvetítéssel volt megközelíthető. Ezzel kapcsolatban ki kell térnünk röviden a magyar nyelv keresztény terminológiája szláv elemeinek sokat vitatott kérdésére. Az ide tartozó szavak többségének szláv eredetije megvan mind az óegyházi szlávban, mind pedig a környező – akár katolikus, akár ortodox – szláv népek nyelvében, tehát semmi akadályja annak, hogy a hazai szlávból származzanak (*belend[es]* 'parázna', *barát* 'szerzetes', *csoda*, *kereszt*, *keresztel*, *keresztény*, *koma*, *mise*, *pogány*, *pokol*, *pap*, *szent*, *szentel*, *tömjén*, *zarándok*, *zsolozsma*; *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat*). Ezek egyrészt eredeti szláv szavak (*bledb*, *bratb*, *čudo*, *рккѣлѣ*, *svętb*, *svętiti*, *stranъnikъ*, *služъba*, *šreda*, *četvrtъkъ*, *petъkъ*), másrészt a szlávban is jövevényszavak (*krъst*, *krъstiti*, *krъstъjanъ*, *kumъ*, *mъša*, *poganъ*, *popъ*, *тъmijanъ*, *sъbota*/*sъbotъ*), amelyeket a pannóniai szlávok részben a Círill és Metód előtti német térítés előtt vettek át a németből és a latinból, és ezek mint morva-pannon elemek kerültek be az óegyházi szláv nyelvemlékekbe. Ugyanakkor van néhány olyan szó és kifejezés is, amelynek a megléte a pannóniai szlávban felette kétséges. Ezek egy része a Balkánhoz kötődik (*karácsony*, *pitvar*, *diák*, *hálát ad*) és nyelvünkben minden bizonnyal a Szent István előtti bizánci térítés nyomait őrzi, más részük a nyugati térítéssel kapcsolatos (*apáca*, *apát*, *bérmál*, *dusnok*, *eretnek*, *pilis*); mindkét réteg arról tanúskodik, hogy bárhonnan indult is a missziós tevékenység, a szláv volt a természetes közvetítő nyelv.

A marginális kapcsolatok szerepet kaptak a politikai, katonai, kereskedelmi stb. érintkezések révén is. A XI–XII. században a magyar állam rendkívül élénk külpolitikát folytat összes szláv szomszédja irányában. Ezek

során jelentős szláv területek kerülnek tartósan (Horvátország) vagy ideiglenesen („Gácsország” – Halics) a magyar korona fennhatósága alá. Ezzel párhuzamosan megjelenik nyelvünkben a *bán*, a keleti szláv kapcsolatok nyoma lehet a *kerecset*. A lengyel–magyar dinasztikus kapcsolatok emléke a *László* keresztnév. A XIII. században keletről betelepülő alánok magukkal hozzák keleti szláv *jász* nevüket.

6. A XII. század után új szakasz kezdődik a magyar–szláv nyelvi érintkezésekben. Eddigre befejeződik az ország belső területein élő szláv lakosság nyelvi asszimilálása, körülbelül ugyanerre az időre lezárul a szláv alapnyelv végleges felbomlása, bár az egyes szláv nyelvek konszolidálódása, a „kulturális dialektusok”, majd az irodalmi nyelvek kialakulása még több évszázadig eltart, egyes helyeken mindmáig (vö. a többféle ruszin – bács-szerémi, kárpátaljai, kelet-szlovákiai, dél-lengyelországi – irodalmi nyelvi kísérletet vagy a szerb és a horvát irodalmi nyelvi „válást”). Előnyben voltak e téren azok a szláv népcsoportok, amelyeknek még a középkorban sikerült önálló államot alapítaniuk, (csehek, lengyelek, oroszok, bolgárok, szerbek, horvátok) akkor is, ha ezek az államok esetenként többszáz évig szüneteltették a működésüket (Csehország, Lengyelország, Bulgária, Szerbia) vagy „társországi” státuszba kényszerültek (Horvátország). Problémát okozott viszont, ha a kezdeti államalapítás túl nagyra sikerült (Kijevi Rusz), mert a sokféle összsláv nyelvjárást fennállásának viszonylag rövid ideje alatt nem tudta integrálni, s amikor az Orosz Birodalom a keleti szlávok többségére a XVIII. században hatalmát kiterjesztette, kiderült, hogy az „orosz” öntudatú népek különböző nyelveken (mai terminológiával: ukrán, fehérorosz, nagyorosz) beszélnek és történelmi tudatuk is halványan kapcsolódik csak „az orosz városok anyjához”, Kijevhez. Az ortodox szlávok irodalmi nyelvi önállósulását késleltette az egyházi szláv hosszúra nyúlt használata. Az egyházi szlávval való szakításban élen járt a Litván Nagyfejedelemség, majd a Lengyel–Litván Állam keleti szláv lakossága (ők is „orosz”-nak – *Rus'*, *Rutheni* – hívták magukat), akiknek óukrán–ófehérorosz nyelve a Litván Nagyfejedelemség hivatalos nyelve lett, és mint ilyen, irodalmi nyelvi funkciókat is ellátott. Ez a potenciálisan a moszkvaival rivalizálni képes keleti szláv irodalmi nyelv azonban még a Lengyel–Litván Állam felosztása előtt nyelvészociológiai okokból elhalt. Ezt a tulajdonképpen szláv belügynek számító kérdést itt csak azért érintjük, mert az egyházi szláv tartós használata folytán a marginális érintkezések során a keleti szláv nyelvekből (vagy akár a románból) egyházi szláv szavak is átkerülhettek a magyarba (*vladika* 'ortodox püspök', [*h*] *ramota* 'alapítvány az elhunyt lelki üdvéért'; *szovjet* 'tanács'). Az ilyen és hasonló, a szláv nyelvek egymás közti viszonyait bizonyos fókig elhomályosító tényezők ellenére a XII. század után a különböző szláv nyelvekből átvett jövevényszavaink már nyelvenként elkülöníthetők. A hazai szlávokat a magyarban továbbra is összefoglalóan „tót”-nak nevezik még sokáig, de e fogalom mögött nyelvileg már megkülönböztethető népek rejtőznek (szlavóniai horvátok, szlovének, szlovákok). Ettől kezdve tehát már nem általában magyar–szláv, hanem valóban magyar–szerbhorvát, magyar–szlovén, magyar–bolgár, magyar–lengyel, magyar–cseh stb. nyelvi érintkezésről beszélhetünk. Ezek az érintkezések már valóban kölcsönösök voltak: a magyar is nagy hatással volt a környező szláv

nyelvekre, de kisebb mértékben a távolabbiakra is. Ez a szakasz máig tart annak ellenére, hogy Trianon után a magyar és a környező szláv népek kölcsönös egymásra hatása más jelleget öltött: az intenzív nyelvi kapcsolatok színtere magyarországi szempontból nézve külföldre került.

Ajánló bibliográfia

Az egész kérdéskörhöz:

Bibliográfia: A magyarországi szláv nyelvtudomány bibliográfiája 1985-ig. Szerk. Nyomárkay István vezetésével [...] Gregor Ferenc, Hollós Attila, Zoltán András. Bp., 1990. [=SzlBibl.]

Etimológiai szótárak:

Gombocz Zoltán–Melich János: Magyar etymologiai szótár. I–II. köt. (I–XVII. füzet, *a-geburnus*). Bp., 1914–1944. [=EtSz.]

Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Bp., 1941. [=SzófSz.]

Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1–2. Bp., 1955, ²1974.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Bp., 1967–1984. [=TESz.]

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978. [=FNESz.]

Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II. Bp., 1993–1995. [=EWUng.]

Nyelvtörténeti szótárak:

Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténetiszótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. I–III. Bp., 1890–1893. [=NySz.]

Szamota István–Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp., 1902–1906. [=OklSz.]

Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Berár Jolán és Károly Sándor. Bp., 1984. [=RMGL.]

Nagyobb összefoglaló munkák:

Asbóth Oszkár: A szláv szók a magyar nyelvben. Bp., 1893.

Asbóth Oszkár: Szláv jövevényszavaink, I. Bevezetés és a különböző rétegek kérdése. Bp., 1907.

Melich János: Szláv jövevényszavaink. I/1–2. Bp., 1903–1905.

Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Bp., 1976. [=Nyelvtudományi Értekezések 92. sz.]

Rövid áttekintések:

Kniezsa István: Magyar–szláv nyelvi érintkezések: A magyarság és a szlávok. Szerk. Szekfű Gyula. Bp., 1942. 168–188. (Új kiadása: Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Kniezsa István válogatott írásából. Szerk. Kiss Lajos és Nyomárkay István. Bp., 1994. [=Kniezsa: VálÚr.], 64–84.

Kniezsa István: Slavjanskije zaimstvovanija v vengerskom jazyke: Slavjane 1956, No. 8, 29–34. (Új kiadása: Bevezetés az orosz nyelvtudomány tanulmányozásába. Összeállította Lieli Pál és Zoltán András. ELTE BTK egységes jegyzet. Bp., 1982, 197–209.)

H. Tóth Imre: A magyar és szláv együttélés kérdései a Kárpát-medencében.® Bibliotheca slavica Savariensis III. Szombathely, 1966. 213–218.

II. Az egyes pontokhoz:

1. A szövegben idézett műveken kívül l. még: Hadrovics László: A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. Balázs János. Bp., 1989, 7–46.
2. A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok kutatásának úttörőiről 1. Gáldi László: Sur quelques pionniers des rapprochements étymologiques slavo-hongrois: *Studia Slavica* 1 (Bp., 1955), 5–28, Uő: De Gyermathi a Miklosich, Un chapitre de l'histoire des recherches étymologiques slavo-hongroises: *Studia Slavica* 2 (Bp., 1956), 289–329. Franz Miklosich jelentőségéről 1. Zoltán András: Die Bedeutung von Franz Miklosich für die ungarische Sprachwissenschaft: *Miklosicev zbornik*, Ljubljana, 1992, 411–413. A magyar szlavisztika történetéről 1. Kniezsa István: A magyar szlavisztika problémái és feladatai: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 12 (Bp., 1958) 69–90. [=VálÚr. 17–37.]; Kiss Lajos: Melich János. Bp., 1995, Uő: Kniezsa István. Bp., 1968 (*A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 123. sz.), Uő: Kniezsa István. Bp., 1994.
3. A nyelvészekéhez hasonló vélemények olvashatók történészeknél is, vö. pl. Hóman Bálint–Szekfü Gyula: *Magyar történet* I. Bp., ²1935, 76–79. Györfy György viszont már lehetségesnek tartja, hogy „bizonyos tekintetben önálló „dunai szlovén” nyelvjárás is kialakulhatott, amely csak a magyar nyelv szláv elemeiben él tovább” (*Magyarország története* I/1. Bp., 1984, 638).
4. A balti és a szláv viszonyára vonatkozóan V. N. Toporov és V. V. Martynov felfogását követjük, 1. pl. V. N. Toporov, K rekonstrukcii drevnejšego sostojanija praslavjanskogo: *Slavjanskoe jazykoznanie, X Meždunarodnyj s'ezd slavistov*. Moskva, 1988, 264–292, V. V. Martynov: *Praslavjanskij jazyk i ego mesto v zapadno-baltijskom dialektnom kontinuuume*. Minsk, 1988. A nyílt szótagúság lehetségs okairól l. V. N. Čekman, *Issledovanija po istoričeskoj fonetike praslavjanskogo jazyka*. Minsk, 1979. A szlávok széttelepüléséről és a késői összsláv dialektusokról l. V. V. Ivanov, *Dialektnye členenija slavjanskoj jazykovojszobnosti i edinstvo drevnego slavjanskogo jazykovogo mira (v svjazi s problemom etničeskogo samosoznanija): Razvitie etničeskogo samosoznanija slavjanskich narodov v epochu rannego Srednevekov'ja*. Otv. red. V. D. Koroljuk. Moskva, 1982. A szláv összehasonlító hangtani kézikönyvek közül különösen a következő munkákat ajánljuk: S. B. Bernštejn, *Očerki sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov*. Moskva, 1961, G. Y. Shevelov, *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*. Heidelberg, 1964, Zdzisław Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, Fonologia*. Warszawa, 1969; Számos vitatott kérdés kritikái ismertetését l. Henrik Birnbaum: *Common Slavic, Progress and Problems in its Reconstruction*. Columbus (Ohio), 1979 (Megjelent oroszul is: Chehrik Birnbaum, *Praslavjanskij jazyk, Dostizenija i problemy v ego rekonstrukcii*. Moskva, 1987).
- 5 A szláv szubsztrátum jelentőségéről 1. Jevgenij A. Chelimszkij: *Vengerszkij jazyk kak istočnik dlja praslavjanskoj rekonstrukcii i rekonstrukcii slavjanskogo jazyka Pannonii: Slavjanskoe jazykoznanie, X Meždunarodnyj s'ezd slavistov*. Moskva, 1988, 347–368. A pannóniai szláv rekonstruálását illetően az ő felfogását követjük azzal az eltéréssel, hogy emellett léteznie kellett egy bolgárszláv vonásokat mutató nyelvjárásnak is, vö. Kniezsa István: *Zur Geschichte der Jugoslawismen im Mittelslawischen: Études Slaves et Roumaines* 1 (Bp., 1948), 139–147) [=VálÚr. 142–150], Uő: A honfoglalás

- előtti szlávok nyelve a Dunántúlon: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 2 (Bp., 1952), 373–390. A magyar keresztény terminológia szláv elemeiről összefoglalóan legutóbb szintén Jevgenij A. Chelimszkij írt: Rannjaja slavjanskaja christianskaja terminologija v vengerskom jazyke: Slavjanskoe jazykoznanie, XI Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Moskva, 1993, 46–64. A bizánci térítés balkáni szláv közvetítő nyelvének nyomairól I. Zoltán András: K voprosu o slavjanskom plaste vengerskoj christianskoj terminologii: Hungaro-Bulgarica I. Bp., 1986, 130–137, Uő: O proischoždenii pravoslavnogo slavjanskogo sloja v vengerskoj christianskoj terminologii: Sapostavitelno ezikoznanie XI/4 (Sofija, 1986), 5–9, Uő: A *hálát ad* kifejezés eredetéről: Szlavisztikai tanulmányok, Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. Bp., 1987, 427–437, Uő: Rezultati ot issledvaneto na starobalgarskite zaemki v ungarskija ezik: Ungarska balgaristika. Sofija, 1988, 100–112. Uő: *Karácsony*: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991, 664–670. A honfoglalás előtti (keleti) szláv–magyar kapcsolatok intenzitásáról igen eltérő vélemények vannak forgalomban. Igen sok szót von ebbe a körbe – sokszor bizonyíthatatlanul – A. M. Rot: Vengersko-vostocnoslavjanskije jazykovye kontakty. Budapest, 1973, 161–254. Szófeldrajzi és jelentéstani okokból a szövegben, a felsoroltakon kívül ide tartozhat még a *naszád* és az *óriás*, 1. Hadrovics László: A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága, 24. Hasonló okokból keleti szláv, de honfoglalás utáni szerintem az *émely*, 1. Zoltán András, *Émely* szavunk (szavaink) eredetéről: Magyar Nyelv 78 (1982) 321–328.
6. A magyar és az egyes szomszédos szláv (és nemszláv) nyelvek kölcsönös kapcsolatairól bőséges bibliográfiával áttekintést nyújtanak a már idézett Nyelvünk a Duna-tájon (Bp., 1989) c. kötet további tanulmányai: Gregor Ferenc: Magyar–szlovák nyelvi kapcsolatok (141–196, Nyomárkay István: A magyar és a szerbhorvát nyelv kapcsolata (291–350), Rot Sándor: A magyar–ukrán nyelvi kölcsönhatás (351–401). A szerbhorvát nyelv magyar elemeinek részletes feldolgozását 1. Hadrovics László: Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985. Egyes távolabbi szláv nyelvek magyar jövevényszavairól 1. Décsy Gyula: Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache. Wiesbaden, 1959; Sulán Béla: A cseh szókincs magyar elemeinek problematikája: Nyelvtudományi Közlemények 65 (1963) 283–296; Robert Wolosz: Wyrazy wegierskie w jezyku polskim: Studia Slavica 35 (1989) 215–317, 37 (1991–92) 3–27; Hollós Attila: Az orosz szókincs magyar elemei. Kandidátusi értekezés. Bp., 1992. (Kézirat).
7. E rész bibliográfiai rövidítéseinek feloldását 1. a TESz.-ben.

**Folyóiratunk 1996. évi számainak megjelentetéséhez
a Nemzeti Kulturális Alap és
a József Attila Alapítvány anyagi támogatást nyújt.**